

AZƏRBAYCAN DİLİ

UOT 81 41; 801.7

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2025.1.125>

FİRUDİN RZAYEV

NAXÇIVAN TOPONİMLƏRİNDƏ KOMAN, KUMAXA, KUMEN
TÜRK LƏRİ İLƏ BAĞLI KUMA MİFİ

Məqalədə əski türk mifik təfəkküründə xüsusi yeri olan Koman, Kumen, Kumaxa türklərinin inancındakı qədim Kuma türk mifinin Naxçıvan ərazisi toponimlərindəki izlərindən bəhs olunur. Tədqiqatlarda adı keçməyən Kuma mifinin tarixi m. ö. IV minilliyin əvvəllərinə söykənməklə, digər türklərdə də xatırlanmaqla, ərazi toponimik adlarında günümüzdə qədər qalmışdır. Bu qədim mifin Naxçıvan toponimlərində izi, indiyədək Azərbaycan və türk alimləri tərəfindən tədqiq edilməmiş və bu miflə bağlı Tanrı adının izahı verilməmişdir. Məqalədə qədim Naxçıvan ərazisi toponimik sistemindəki oykonimik adlarda Kuma mifik adlar dil və tarixi faktlar əsasında təsdiq edilir. Bu mifləri daşıyan tayfalar demək olar ki, Naxçıvanın bütün toponimik sistemi oykonim, oronim, hidronimlərində də ilkin variantında təkrarlanır.

Kuma türk miflərinin Koman, Kumen, Kumaxa prototürkləri ilə bağlı adlarda qalması bu mifik inancın qədimliyini sübut edir. İstər Naxçıvan, istərsə də Azərbaycan və digər türklərdə bu adın yeri məqalədə elmi faktlarla əsaslandırılır.

Açar sözlər: Kuma mifi, Koman, Kumen, Kumaxa türk tayfaları, Naxçıvan, oykonim, oronim, hidronim.

Giriş. Qədim bir tarixə söykənən Naxçıvan ərazisində öz adı və mifoloji inancları ilə izlərini əbədiləşdirmiş türk tayfalarından biri də Kumen, Koman, Kumaxa qədim türkləri olmuşdur. Xüsusi olaraq qeyd etmək ki, bu tayfaların da Naxçıvan – Naxər ölkəsi ərazilərində istər məskunluğu, istərsə də onların dili, tarixi və mifoloji inancları ilə bağlı tədqiqat aparılmamışdır. Onların hansı dövrdə qədim Naxçıvan ərazilərində məskunluğu da göstərilməmiş, yalnız bu tayfaların Azərbaycan türkləri olduğu haqda məlumat verilmişdir. Bəzi toponimik adlarda hansısa bir fikrin təsdiqi ilə bağlı bu tayfalara istinad olunsada, onların hansı tayfa adından yaranışı, dili, tarixi və mifoloji inanc məsələsi araşdırılmamışdır.

Biz mənbələrə diqqət etdikdə, Azərbaycan, o cümlədən də Naxçıvan əhalisinin təşəkkülü tarixində adları çəkilən prototürklərlə yanaşı, Kumen, Koman, Kumaxa türklərinin də xalqımızın etnogenezi, həm də mifoloji inanc tariximizdə xüsusi rolu olması faktları ilə qarşılaşırıq. Xüsusi olaraq qeyd etmək ki, toponimik adlar, istər tarixi mənbələr, istərsə də toponimik adlarda türklərlə bağlı tarixi faktlarla yanaşı, həm də onların mifik inanclarını özündə qoruyub saxlayan əsl mənbə yerindədirlər. Kumen, Koman, Kumaxa tayfalarının Naxçıvanda məskunluğu və onlarla bağlı mifoloji inanclar toponimik sistemdə istər arxiv sənədləri, istərsə də günümüzdə aktiv fonda daxil olan toponimlərdə bu gün də qalmaqdadır. Qeyd etmək ki, Kumen, Kuman, Kumaxa türk tayfaları bəzi yazılarda səthi olaraq m.ö. II minilliyə aid tayfalar kimi göstərilərsə də, biz xeyli sayda mənbələrdə onların m.ö. IV minilliyin əvvəllərindən, tariximizdə yer aldığını görürük ki, onları tayfa şəklinə düşməsi ən azı 2 minillik bir dövrü əhatə etmişdir. Bu isə, Kumen, Koman, Kumaxa tayfalarının istər tarixi dövrləri, istərsə də özlərinə məxsus mifoloji inanclarının 6 minillik bir dövrü əhatə etdiyini sübut edir. Bu tayfaların formalaşmasına aydınlıq gətirmək üçün, biz tarixi mənbələrə və tədqiqatlara diqqət etməyi elmi baxımdan gərəkli hesab edirik.

Əsas. Koman, Kumen, Kumaxa türkləri tarixi mənbələrdə. Qədim Azərbaycan xalqının etnogenezində xüsusi yeri olmuş, qaynaqlarda m.ö. II minillikdə Kiçik Asiyanın, hazırkı Türkiyə mərkəzində, eləcə də o dövrdə qədim Naxər ölkəsi – Naxçıvana daxil olan Göyçə gölü ətrafında özünün kiçik dövləti və ölkəsini yaratmış prototürk boylarından biri də **Koman** türkləri olmuşdur.

Bu türk tayfasından ayrılan qollar içərisində biz **kuman, kumuq, kumen, kumaxa** tayfa adlarına təsadüf edirik. Bir çox Azərbaycanlı, türk və əcnəbi alimlərinin tədqiqat əsərlərində bu tayfa qollarının uluları olan **Koman** türkləri **kuman** yazılışlarında verilmişdir. Bu yazılarda komanlar haqqında müəyyən məlumatlar versələr də, onların bir türk boyu kimi Naxçıvan ərazisində yaşaması və yerli-aborigen sakinlər olması tam olaraq tədqiq edilməmişdir. Təbii ki, burada onların daşdığı mifik inanclar haqqında da hər hansı bir fikir söylənilməmişdir. Bununla bərabər, biz komanların hansı soydan gəlməsi və onların yuxarıda göstərdiyimiz varisləri, qolları haqqında bəzi tədqiqat əsərləri və müəllif yazılarında rast gəlsək də, Koman türklərinin tarixi, coğrafi ərazilər haqda da bu məlumatlarda hər hansı bir fikir söylənilmir. Lakin bəzi tarixi mənbələrdə onların hansı kökdən gəlməsi və tarixi proseslərdə hansı tayfa ittifaqına qatılması, mifləri haqqında qısa məlumatlar ilə rastlaşırıq. Bu məlumatlar Naxçıvan ərazisi toponimik sistemindəki adlarla da tam olaraq təsdiq olunur. Biz öncə qısaca olaraq onların tədqiqatlardakı yerinə nəzər salmaq istərdik.

Görkəmli tədqiqatçı, Azərbaycan alimi Q.Qeybullayev öz yazılarında Koman türklərinin Alban tarixində Qomenk əyalətləri olduğunu göstərmiş, m.ö. II minillikdə türk Çulundur əyalətində də Koman, Kuman adda iki kəndin olduğunu yazır. O, komanları qıpçaq türkləri ilə birgə göstərir, lakin miflərinə toxunmur [6, s. 117].

Görkəmli Azərbaycan alimi F.Ağasıoğlu da bu tayfa adını “Kuman” yazılışında göstərmiş, komanları Subar konfederasiyasına daxil edərək, onların Fərat çayının batı yaxalarında yerləşdiyini, ərazilərini **Kumuq, Kuman** adları ilə tanıtdıqlarını m.ö. II minilliyə aid edir. Burada komanların qıpçaqlarla birgə Göyçə gölü ətrafında məskunlaşdıqları ərazinin “Kumani” ölkəsi kimi adlandırılmasını da qeyd edir [3, s. 45-53] ki, bu ərazi qədim Naxər – Naxçıvan ölkəsinin ərazisi idi.

Biz tədqiqatlarımızda Naxçıvan ölkəsinin adına **NAXARain** yazılışında m.ö. XVI əsrdə, Misir fironu III Tutmosun dövründə (m.ö. 1504-cü il) tarixi siyasi hadisələrlə bağlı yazılmış salnamələrdə görürük. Naxərlərin tarixi proseslərdə iştirakı Misir fironu III Tutmosun salnaməsində xüsusi olaraq **Naxarin** (Mitan ölkəsi) kimi qeyd edilir [17, s. 314-318, 344-346; 20, s. 174]. Diqqət etsək, ad Misir dilində hələ m.ö. II minillikdə **Hax ərən** yazılışında yer alırdı ki, bu ərazi Van, Göyçə, Urmiya gölləri arasında ölkə kimi qeyd edilir və Azərbaycanın Mitani dövləti ərazisindədir.

Biz Koman Qıpçaq birliyi və onların tarixi haqqında məlumatlara “Ümumdünya tarixi” kitabında da m.ö. II minilliyin sonlarında (m.ö. XI əsr) Qədim Naxər ölkəsi – Naxçıvana aid Urmiya dağları əhatəsində **Koman, Kumen, Kuman, Kumaxa** adda dövlətinin olması faktına da təsadüf edirik. Bu dövlətin ərazisi m.ö. IX əsrdə kaskeylərdən cənubda, şubərlərdən isə şimalda göstərilir [18, s. 515-517]. Təbii ki, bir dövlət dörd ad daşımır. Əgər bu məlumata diqqət etsək, burda **Koman** dövlət və tayfa adı olsa da, **Kumen, Kuman Kumaxa** təbii ki, **Koman** türklərinin varisləri idi və bildiyimiz kimi bir dövlətin dörd ad daşması isə qeyri-real görünür. Biz bu mənbələrdə də Koman türklərinin mifoloji inancları ilə bağlı hər hansı bu məlumata rast gəlmirik.

Bu istiqamətdə tədqiqat aparan görkəmli türk alimi R.Özdək də tədqiqat əsərlərində, bu tayfa haqqında yazılarında qıpçaqları **kumanlarla** bərabər m.ö. XI əsrə aid edərək, onları **kuman-qıpçaq, xəzər-qıpçaq-uz** ittifaqında birləşdiklərini yazır, lakin burada onların hər hansı bir mifoloji inancı haqqında məlumata rast gəlmirik [11, s. 166-169].

Koman türklərində qədim türk Kuma mifoloji inancı

Biz Koman türkləri haqqındakı yazılarımızda tayfa adlarının adlanma prinsipi-nominasiyasında onların mifik inanc əlamətinin əsas rol oynadığına tarixi faktlar göstərmişik. Təbii ki, hər bir qədim tayfa ətraf mühitə və göy cisimlərinə baxışda, təbiətdə baş verən hadisələr müqabilində öz inanclarında Tanrı adlarını yaratmış və bu inanclar onların tayfa adlarında da öz əksini tapmışdır. Məhz bu istiqamətdən qədim Naxçıvan ərazisinin toponimik adlar sistemində nəzər saldıqda biz Tanrı adlarının bir qisminin məntəqə-oykonim və dağ, düzən və s. adlarla yanaşı, tayfa adlarında təkrarlandığını da görürük. Diqqət etdikdə biz **Kiur** tanrı adı və **Kiur+na** – “Kiur tanrısının verdiyi” – Kırna məntəqə adı (bu ərazidəki qayalıqda Nuhun rəddi-ləpirinin olduğu da deyilir), **An/Anu** tanrı

adı və **İl+An** – “Anu yurdu” – İlən dağ adı, **Tork** tanrı adı və **Tərək** məntəqə adı, **Şar** tanrı adı və **Şarur-Şərur** – “Şar tanrısının qurduğu”, **Tal** tanrı adı və **Tal+in** – “Tal yurdu” məntəqə və mahal adları, **İmmer** tanrı adı və **Gümür** məntəqə adı, **Sax** tanrı adı və **Sak+uz** – “İşıqlı Sak” məntəqə adı, **Şuxi** tanrı adı və **Şuxyu** məntəqə adı kimi yüzlərlə ad [ətraflı bax: 4, s. 164-183] təbii ki, bir təsadüf deyil, ən qədim dövrlərə söykənən bir tarixi yaddaşdır.

Bununla bərabər, türklərdə **Asallaxu** Tanrı adı və **As** tayfa adı, **Tork** Tanrı adı və Türk tayfa adı, **Dor** Tanrı adı və **Doray** tayfa adı, **Tal** Tanrı adı və **Tal** tayfa adı, **Ki**, **Uti** Tanrı adları və **Kuti** tayfa adı, **Sax** Tanrı adı və **Sak** tayfa adı kimi xeyli tayfa adlarına rast gəlirik [14, s. 218-223]. Göstərilən bütün bu tarixi faktlara istinad etməklə, tam olaraq qeyd edə bilərik ki, **Koman** türk tayfa adının da yaranmasında Kassi prototürklerinin Tanrısı olan **Şukamuna** inancı yer almış və göstərilən bir mifoloji inanc əlamətləri prototürk tayfa adlarının yaranmasında xüsusi rol oynamışdır. Biz öz yazılarımızda bu istiqamətdən mənbələr əsasında yetərli tarixi və dil faktları da göstərmişik [12, s. 378-391; 20, s. 105].

Əgər türklərin inanclarında yer alan **Şukamuna** Tanrı adındakı “Şu” komponentinin mənasına nəzər salsaq **zu/uzu/izi** komponenti, qədim türk dili lüğətlərində “ışığ, günəş” mənalarını bildirir [5, s. 51, 82]. Bu tayfa adındakı **kom** komponenti isə, günəşlə bağlı olan **qam-şaman** sözündən gələn mifoloji inancdır. Ada qoşulan türk dillərinə məxsus **-an** “mənsubluq şəkilçisi” isə, sözü “Günəşin komanları-şamanları” mənasında izah edir ki, bu mifoloji inanc adı Koman türklərinin varisləri olan **Kumen**, **Kuman**, **Kumaxa** tayfa qollarına **Kum** formasında adlanmışdır.

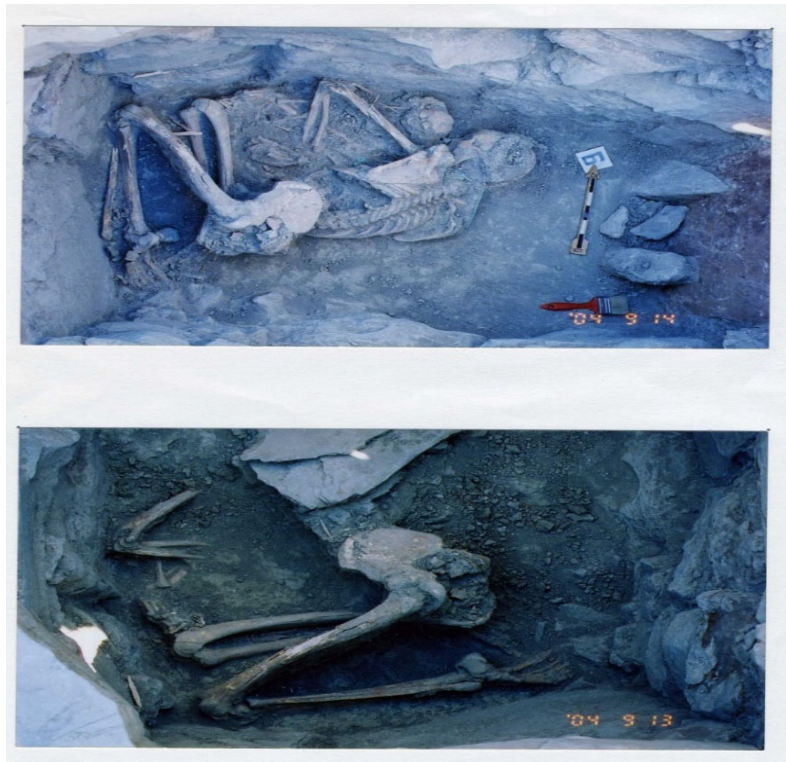
Burada adlara qoşulan **axa/aka** sözü isə “kiçik ucalıq” mənasını daşıyır [13, s. 527] ki, bu tayfa adını “Uca Günəş Tanrısının kiçik şamanı” mənasında açıqlayır.

Biz m.ö. I minillikdə **Kumen**, **Kuman**, **Kumaxa** qollarına aid **Kuma** Tanrı adı ilə də qarşılaşırıq ki, istər Azərbaycan və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan toponimik sistemində, istərsə də ümumtürk coğrafi adlarında bu türk mifik inancını təkrarlayan xeyli adlara da təsadüf edirik. Qədim mənbələrə nəzər saldıqda Cənub Azərbaycanın Urmiya dağları əhatəsində yağış və **ıldırım Allahı** kultunun mərkəzinə çevrilmiş **Kumen** dövlətinin adına təsadüf edirik. Bu mənbədə ərazi olaraq m.ö. IX əsrdə **Kuman** və **Kumaxa** əraziləri kimi Kaskey türklərindən cənubda, Subər türklərindən isə şimalda olduğu göstərilir [18, s. 515-517]. Bu tayfaların tarixi isə yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, m.ö. IV minilliklə səsleşir.

Biz Hürri türklərinin mifində də **Kumarbi** – “Kum ərlərinin bəyi” Tanrı adı ilə rastlaşırıq ki, mənbələrə diqqət etdiyimizdə, bu mifoloji inanc, qədim Kassi və Hürri türklərinin mifində Anu Tanrısının oğlu olaraq göstərilir. O, qaynaqlarda “Tanrıların atası” adlanmaqla **Teşuba** Tanrısının da atasıdır. Onun Mesopotamiyanın şimalında yerləşən bu miflə bağlı yurd yeri **Urkiş** şəhəridir. Bununla bərabər qeyd etdiyimiz kimi biz mənbələrdə **Koman**, **Kuman**, **Kumaxa** qollarında **Kuma** Tanrı mifi ilə də qarşılaşırıq. Burada **Kuma** söz kökü “Kiçik Kum” mənasında şamanlarla əlaqə saxlayan Tanrıdır. O, şaman-maqların köməkliyi ilə insanları idarə edir. Mənbələrdə onun iki qardaşı **Puana** Tanrısı **Su ilanıdır**, **İtsiay** isə suyu və torpağı yaradan Tanrıdır. **Kumanın** oğlu **Haçava** da, mövcud insan qəbilələrinə bir çox istiqamətdə yardım edən Tanrı kimi göstərilir. O insanlara ox, yay düzəltməyi, ov etməyi, balıq tutmağı öyrədir, onların ehtiyacını ödəməyə xidmət edir. **Kumana** şamanlar vasitəsi ilə insanların xəstəliklərini də müalicə edir. Bu mənbədə **Kuma** Tanrısı ay Tanrısı olmaqla günəş Tanrısının arvadıdır və Şaman mifində o, bu miflə bağlı səslənən əli yuxarı qaldırılmış çağırışçı olan qadın fiqurudur. Qeyd edək ki, sovetlər dövründə rus siyasəti ilə tərtib olunmuş ensiklopedik əsərdə türk Tanrı mifləri o dövrdə etnik qrup belə olmayan gürcü, erməni, fars, rus mifləri kimi yer almışdır. Xüsusi olaraq qeyd edək ki, bu SSRİ hakimiyyəti dövrü istər tarix, coğrafiya, istərsə də dil və mifoloji inanclarla bağlı ensiklopedik əsərlər hazırlananda oradan türk alimləri uzaqlaşdırılmışdır. Mifologiya, dini inanclar mövzusunda dair ensiklopedik əsərlər tərtib ediləndə də burada əsasən xristianlar iştirak etmiş, o cümlədən Kuma mifinin izahı və kimə aidliyi də erməni müəllifi M.L.Xaçikyan tərəfindən verilmişdir. O, Koman türkləri ilə bağlı müəyyən fikirlər

söyləməklə bərabər, Kuman türklərinin inancında və onların məişətində yer alan bu qədim türk mifik inancını da türklərdən uzaqlaşdırmışdır. Bu əsərdə rus siyasətini əsas götürən müəllif, bu inancı türklərdən adlandıraraq Cənubi Amerikadakı hindulara, o cümlədən də amazonlara aid etmişdir [9, s. 28]. Amazonlar isə bildiyimiz kimi Azərbaycan əraziləri ilə yanaşı, qədim Naxçıvan ərazilərində də yaşamış prototürk tayfalarındandır ki, Naxçıvanın Xaraba Gilan ərazisində Amazon qadınların cəsədi aşkarlanmışdır [2, s. 196-197].

Bu şəkillər, Akademiyanın müxbir üzvü Q.Qədirzadə və Tarix üzrə fəlsəfə doktoru B.İbrahimoğlu arxeoloji hesabatından götürülmüşdür ki, istər cəsədlər, istərsə də əşyaların m.ö. II minilliyə aidliyi tam olaraq təsdiq olunmuşdur. Xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik ki, bu Tanrı adı həm də Azərbaycan tarixində bu xalqın əski dövrlərə aid qadın tayfa birliyinin adı olmuş, onların məişəti və adət-ənənələri mədəniyyətində xüsusi olaraq yer almışdır.

Naxçıvan ərazisindən bu cəsədlərin tapılması, Amazon tayfalarının bu ərazidə məskun olması faktı qədim mənbələrlə də təsdiqlənir. Biz mənbələrə diqqət etdiyimiz zaman bu haqda məlumata Strabonun da yazılarında rast gəlirik. O, yazılarında amazonları albanlarla qonşuluqda göstərərək, onlardan şimala doğru Cənub Qafqazın Dərbənd ətrafı ərazilərində qədim türk tayfası olaraq Sarmatiya ərazisində, sarmat və qarqar tayfaları ilə qonşuluqda, yaşadıklarını göstərir. Amazon tayfaları haqqında geniş məlumat verən müəllif, onların göstərilən qarqar və sarmat türkləri ilə bir arada Xəzərin şimal və şərq ərazilərində də məskun olduqlarını qeyd edir. Burada amazonlar sarmatlar arasında yüksək mövqeyə malik qadın icması quruluşunda özlərinə məxsus məişət adətləri olan bir tayfa birliyi olaraq göstərilir [16, XI, 2.15; XI, 5. 1; XI, 5. 2].

Əgər biz bu faktlara tarixi baxımdan müqayisəli yanaşsaq, istər hinduların, istərsə də telengit və amazonların türk tayfaları olub bu qədim türk ərazilərindən Amerika qitəsinə adlandıqlarını sübut edir ki, onlar Azərbaycanın qədim əraziləri olan Atropatena dövlətinin əyaləti Naxçıvan ərazisində də bir türk tayfaları kimi mövcud olmuşlar [KEA, s. 77-78, 257-259, 331, 337, 149]. Bununla bərabər biz N.Y.Merpertin də yazılarında bu köçlərin qədim Azərbaycan ərazilərindən digər bölgələrə

yayılması haqqında məlumatlara təsadüf edirik [8, s. 137]. Bütün bu faktlar göstərilən mifoloji inancın Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan qədim Naxçıvan ərazisindən o ərazilərə tarixi köçlər etdiyini göstərir.

Mənbələr m. ö. IV əsrin əvvəllərində Qara dəniz ətrafında Kiçik Asiya (Türkiyə) və Ön Asiya (Azərbaycan) ərazilərində komanları göstərməklə, Azərbaycan ərazisində Koman məbədi və şəhərinin olduğunu, o bölgə əhalisinin isə qədim **Kuman** tayfalarının (kitabda iranmənşəli) **Ma** allahına da ibadət etdiyini yazır [19, s. 257]. Əgər bütün bu məlumatlara diqqət etsək, komanların göstərilən tayfa qolları və onlara aid dini məbədlər əsasən hazırkı türk ərazilərindədir. Qədim mənbə və arxiv sənədlərində biz qədim Naxçıvan ərazisinin Vedi, Göyçə, Dərələyəz və s. nahiyyələrində Kamura, Kamaqat, Kamiyab, Kəməngəlül, Kumanbulaq məntəqə adlarına təsadüf edirik [4, s. 47, 55, 121, 150, 172; 14, s. 1-11]. Bununla bərabər Azərbaycan ərazi adlarına diqqət etdikdə isə, Lerik, Cəlilabad, Gədəbəy rayonları ərazisində Koman, Komanlı, Komanteri məntəqə adlarına, Xəzər dənizində də, Kumani ada adına rast gəlirik [1, s. 59-61]. Bu istiqamətdən Türkiyə ərazisindəki yer adlarına da nəzər saldıqda burada Kum, Kama, Kuma, Kaman, Kuman, Kumanlar, Koman, Kamanlar, Küme, Kümətaş kimi 30-dan artıq [16, s. 28, 33, 35, 37] məntəqə adı – oykonimə rast gəlirik. Əgər bu istiqamətdən ümumtürk arealına da diqqət etsək, burada Kumana, Kumaqak, Kumak, Kumano, Komanar, Kumen, Kumax, Komank kimi xeyli sayda kənd, qəsəbə adları ilə də qarşılaşırıq [7, s. 257, 260]. Bu isə bir təsadüf deyil göstərilən mifoloji inancın Koman tayfalarına aidiyyətini onların bir türk tayfası olmaqla **Kuma** Tanrısı mifini daşdığını və bu inancın türklərlə bağlı bir mif olduğunu tam sübut edir.

Nəticə. Bütün bu faktları ümumiləşdirərək yekun nəticə kimi qeyd edə bilərik ki, bu mifik inanc Koman türklərindən sonralar öz varisləri olan **Kumen, Kuman, Kumaxa** türk tayfalarının inancına da adlamışdır. Xüsusi olaraq qeyd edə bilərik ki, sovetlər dövründə ensiklopedik əsərlər əsasən xristianlar tərəfindən hazırlanmış, onlar öz tarixi və mədəniyyətini “qədimləşdirmək” üçün bu mifoloji inancları türklərdən adlandıraraq özlərinə aid etmişlər. İstər tədqiqat və mənbələrin elmi faktları, istərsə də adların yayım arealı, rus siyasi oyununu tamamilə təkzib edir. Bu mifoloji inanclarla bağlı olan oykonimik adlar, istərsə də türklərdəki şamançılıq ayinləri ilə bu miflərin eyniliyi, m.ö. IV minilliyin əvvəlləri və III minilliyin ortalarına söykənir ki, o dövrdə erməni, gürcü, fars, rus hələ tarix səhnəsində yox idi. Bütün bu inanc əlamətlərinin qədim Naxçıvan ərazisinin ən qədim prototürk yurdu olduğunu, onların məişətlərində qədim inancların mövcudluğunu göstərir. Bununla bərabər türk miflərinin ərazi toponimik adlarında yer alması faktı da, bir daha rus-erməni uydurmalarını tam təkzib edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan SSR-in qısa toponimlər lüğəti. Bakı: ASE Baş redaksiyası, 1986, 114 s.
2. Baxşəliyev V.B., Seyidov A.Q., Qədirzadə Q.İ., İbrahimov B.İ. Qədim Ordubad. Naxçıvan: Əcəmi, 2014, 320 s.
3. Cəlilov F.A. Azər xalqı. Bakı: Çıraq, 2005, 432 s.
4. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
5. Qeybullayev Q.A. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərnəşr, 1994, 278 s.
6. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Т. I, Баку: ЭЛМ, 1991, 548 с.
7. Малый атлас мира. Москва: Картография ГУГК, 1985, 331 с.
8. Мерперт Н.Я. Кочевые племена в степной полосе Восточной Европы / Очерки истории СССР, (III-IX вв.). Москва: Изд-во СПб ГУ, 1996, 431 с.
9. Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. II, Москва: Советская энциклопедия. 1988, 719 с.
10. Naxçıvan MR MDA: F. 23, siy. 2, iş № 43/44, 1874-cü il, 11 s., s. 1-11.
11. Özdək R. Türkün qızıl kitabı. I c., Bakı: Yazıçı, 1992, 184 s.
12. Rzayev F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən. I c., Bakı: ADPU, 2013, 528 s.

13. Rzayev F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən. II c., Bakı: ADPU, 2017, 588 s.
14. Rzayev F.H. Naxçıvan ərazisindəki prototürk tayfa adlarının yaranmasında qədim türk mifi // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, Naxçıvan: Tusi, 2017, № 1, s. 218-223, 332 s.
15. Страбон. География: в 17 книгах / Пер. статья и комментарий Г.А.Стратановского. Москва: Наука, 1964, 941 с.
16. Gülensoy T. Türkçe Yer Adları Kılavuzu. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 1995, 103 s.
17. Всемирная история. Т. I, Москва: Госиздат, 1956, 746 с.
18. Всемирная история. Т. II, Москва: Госиздат, 1956, 899 с.
19. Всемирная история. Т. IV: Эллинистический период, Москва: Литература, 1997, 630 с.
20. Yusifov Y.B. Qədim şərq tarixi. Bakı: Bakı Universiteti, 1993, 496 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: firudinrzayev@gmail.com

Firudin Rzayev

THE KUMA MYTH ASSOCIATED WITH THE TURKIC TRIBES OF KOMAN, KUMAKH, KUMEN IN THE TOPONYMS OF NAKHCHIVAN

The article examines the traces of the ancient Kuma Turks myth in the beliefs of the Turkic tribes of Koman, Kumakh, and Kumen, which hold a significant place in ancient Turkic mythological thought, in the toponyms on the territory of Nakhchivan. The name Kuma has not yet been encountered in studies. The history of this myth dates back to the beginning of the 4th millennium BC, and it is also mentioned by other Turks. It has survived to this day in the toponymy of the region. Azerbaijani and Turkish scientists have not yet studied the traces of this ancient myth in the toponyms of Nakhchivan, and the meaning of the name of the deity associated with it has not yet been revealed. According to linguistic and historical facts, the article confirms that the mythical name Kuma has analogues in the oikonyms of the toponymic system in the territory of ancient Nakhchivan. The name of the tribes that bear this mythical name is recited in its original form in almost all oikonyms, oronyms, and hydronyms of the toponymic system of Nakhchivan.

The existence of the myth of the Kuma Turks in the names associated with the proto-Turkic tribes of Koman, Kumen, and Komakha proves the antiquity of this mythical belief. The place of this name in Nakhchivan and among other Turks is supported by scientific evidence in the article.

Keywords: *Kuma myth, Turkic tribes of Koman, Kumen, Kumakha, Nakhchivan, oikonym, oronym, hydronym.*

Фирудин Рзаев

МИФ КУМА, СВЯЗАННЫЙ С ТЮРКСКИМИ ПЛЕМЕНАМИ КОМАН, КУМАХА, КУМЕН В ТОПОНИМАХ НАХЧЫВАНА

В статье рассматриваются следы древнего мифа о тюрках Кума в верованиях тюркских племен Коман, Кумаха, Кумен, занимающих особое место в древнетюркском мифологическом мышлении, в топонимах на территории Нахчывана. Название Кума до сих пор не встречалось в исследованиях, история этого мифа восходит к началу IV тысячелетия до н. э. и упоминается также у других тюрков; в топонимике региона она сохранилась до наших дней. Следы этого древнего мифа в топонимах Нахчывана еще не изучены азербайджанскими и турецкими учеными, и значение имени божества, связанного с ним, не раскрыто. В статье на

основе лингвистических и исторических фактов подтверждается, что мифическое наименование Кума имеет аналоги в ойконимах топонимической системы на территории древнего Нахчывана. Название племен, носивших это мифическое имя, повторяется в первоначальном варианте почти во всех ойконимах, оронимах, гидронимах топонимической системы Нахчывана.

Тот факт, что миф о тюрках Кума сохранился в названиях, связанных с прототюркскими племенами Коман, Кумен, Комаха, доказывает древность этого мифического верования. Место этого имени как в Нахчыване, так и у других тюрков обосновывается в статье научными фактами.

Ключевые слова: миф Кума, тюркские племена Коман, Кумен, Кумаха, Нахчыван, ойконим, ороним, гидроним.

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 17.01.2025
Son variant 19.02.2025